

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ОСІБ, ПРИЧЕТНИХ ДО КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

SOME ISSUES OF DIFFERENTIATION OF LEGAL LIABILITY FOR PERSONS INVOLVED IN COLLABORATIVE ACTIVITIES, USING THE EXAMPLE OF EUROPEAN UNION COUNTRIES

Зайкіна Г.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри правового забезпечення та адміністрування транспортної діяльності
Український державний університет залізничного транспорту

У статті здійснено аналіз колабораційної діяльності як багатовимірного явища в сучасному європейському правовому полі. Дослідження актуалізує проблематику протидії колабораціонізму в умовах збройної агресії та тимчасової окупації територій, зокрема на прикладі воєнного втручання РФ. На основі порівняльно-правового методу проаналізовано європейські моделі правового реагування на різні форми колабораційної діяльності – від військової та адміністративної співпраці з окупантом до економічної та ідеологічної підтримки.

Особливу увагу приділено диференціації правових підходів до кваліфікації колабораційної діяльності. Якщо в більшості європейських країн це поняття залишається переважно в політично-історичному дискурсі, то Україна запровадила його безпосередньо в кримінальне законодавство. Детально досліджено механізми адміністративної відповідальності в Польщі, країнах Балтії та Франції, зокрема люстраційні процедури, обмеження щодо обіймання публічних посад та інші форми обмеження прав.

Стаття доводить, що адміністративні санкції є важливим інструментом перехідного правосуддя, який дозволяє ефективно доповнювати кримінальну відповідальність. На прикладі французького досвіду "національної деградації", польських люстраційних процедур та балтійських моделей очищення держапарату демонструється, як адміністративні заходи сприяють забезпеченню балансу між інтересами державної безпеки та правами людини.

Ключові слова: колабораційна діяльність, адміністративна відповідальність, люстрація, перехідне правосуддя, окупаційний режим, державна зрада, публічні посади, національна безпека, поствоєнна реінтеграція.

The article provides a analysis of collaboration as a multidimensional phenomenon in the contemporary European legal field. The study highlights the issue of countering collaborationism in conditions of armed aggression and temporary occupation of territories, in particular, using the example of military intervention by the Russian Federation. Using a comparative legal method, it analyzes European models of legal responses to various forms of collaboration, from military and administrative cooperation with the occupier to economic and ideological support.

Particular attention is paid to the differentiation of legal approaches to the classification of collaboration. While in most European countries this concept remains mainly in political and historical discourse, Ukraine has introduced it directly into criminal law. The mechanisms of administrative responsibility in Poland, the Baltic states, and France are examined in detail, in particular lustration procedures, restrictions on holding public office, and other forms of restriction of rights.

The article argues that administrative sanctions are an important tool of transitional justice that can effectively complement criminal liability. The examples of the French experience of "national degradation," Polish vetting procedures, and Baltic models of state apparatus cleansing demonstrate how administrative measures help to ensure a balance between state security interests and human rights.

Key words: collaboration, administrative responsibility, lustration, transitional justice, occupation regime, treason, public office, national security, post-war reintegration.

Проблематика колабораційної діяльності є складним і багатовимірним явищем у сучасному європейському праві. Вона виникає в умовах воєн, окупацій та гібридних конфліктів, коли частина громадян починає співпрацювати з окупаційною владою чи збройними силами держави-агресора.

Питання колабораційної діяльності виступало предметом для досліджень низки європейських, так і українських науковців: Г. Армстронг, В. Шайкан, Є. Письменський, Л. Тераколь, О. Чальцева та інші.

Аналіз наукових джерел дозволяє виділити такі основні форми колабораціонізму:

- військова співпраця (участь у збройних формуваннях окупанта), – адміністративна співпраця (участь в діяльності органів влади),
- економічна діяльність (забезпечення окупаційних сил ресурсами),
- ідеологічна та пропагандистська діяльність.

Колабораціонізм зазвичай розглядається в контексті воєнного часу або окупаційних режимів. У XX столітті цей феномен найбільш яскраво виявився під час Другої світової війни, коли у Франції та інших країнах виникли уряди й адміністрації, що діяли в інтересах нацистської Німеччини. Отже, у Франції, яка є своєрідним етимологічною коліскою цього терміну, "collaboration" визначається через співпрацю з ворогом у воєнний час, тоді як у країнах Центральної та Східної Європи, які пройшли через

радянський тоталітаризм, колабораціонізм частіше трактується як співпраця з органами окупаційної чи репресивної влади.

Маємо визнати, що довгий час це питання перебувало у площині вже більш історичного, а не правового контексту. Сьогодні воно актуалізувалося у зв'язку з агресією російської федерації проти України. Частина земель нашої країни опинилась під тимчасовою окупацією. Населення, яке перебуває на цих територіях, інколи постає перед вибором між збереженням життя та продовженням діяльності в межах своїх обов'язків. Правове поле – це також суттєве підґрунтя для наближення мирного майбутнього, особливо в частині збереження життя та гідності людини, що конституційно визначено найвищою соціальною цінністю України. Це стало нормотворчим бекграундом для впровадження відповідних норм права, що виокремлюють колабораційну діяльність як частину такого кримінального злочину як державна зрада. Стаття 111-1 Кримінального кодексу України чітко визначає як саме поняття колабораційної діяльності, так і його ознаки та форми.

Важливим є і те, що у більшості європейських країн відсутнє єдине уніфіковане визначення поняття «колабораційна діяльність». Його зміст перетинається з такими дефініціями, як «зрада батьківщини», «участь в окупаційній владі», «пособництво агресору», «співпраця з органами безпеки» тощо. Для всіх цих країн «колабораційна діяльність» — це політичний, історичний та моральний

термін. Він живе переважно в політичних деклараціях, публіцистиці, історичних працях та суспільному дискурсі. В нормативно-правових актах пряме визначення намагались обходити. Україна ж є винятком, який напругу, сміливо та недвозначно впровадив міжнародно-правовий термін «коллабораційна діяльність» у свій національний кримінальний кодекс.

Не зважаючи на дефініційне розмаїття, коллабораційна діяльність традиційно класифікується як кримінальний злочин. Водночас сучасна правова думка визнає потребу в застосуванні в деяких випадках адміністративних санкцій як інструменту превенції через обмеження доступу до публічної влади та недопущення повторного порушення інтересів держави. У країнах Європи такі санкції застосовуються не замість, а паралельно з кримінальною відповідальністю, зокрема, коли факти співпраці з ворогом не досягають порогу кримінального правопорушення.

Не підлягає жодному сумніву, що добровільна співпраця з окупантом є категорією та предметом кримінального права. Разом з тим, багатоаспектність кожного випадку має залишати можливість для більшої галузевої градації санкцій. На користь цієї тези свідчить і те, що в європейському праві простежується тенденція саме до індивідуалізації відповідальності. В пошуках правових альтернатив таких форм відповідальності розглянемо деякі приклади європейських країн, що проходили постоккупаційні етапи, та обрали рух у напрямі поєднання кримінальних та адміністративних санкцій. Як вже зазначалось вище, будемо брати до уваги той факт, що дефініції, які використовувались в правотворчості, тотожні та синонімічні до терміну «коллабораційна діяльність».

Польща має тривалий досвід застосування так званих очищувальних процедур після падіння комуністичного режиму. Це мало вигляд серії законодавчих актів, спрямованих на люстрацію влади від осіб, які співпрацювали з комуністичними органами безпеки як окупаційною владою. Згідно з Законом «Про виявлення праці або служби в органах безпеки держави або співпраці з ними в 1944-1990 рр., осіб, які виконували публічні функції» (11.04.1997), особи, які співпрацювали з органами держбезпеки Польської народної республіки, підлягали адміністративному усуненню від посад, забороні обіймати виборчі та публічні посади на 10 років. Важливо, що ці санкції не вимагали кримінального вироку — рішення приймав люстраційний суд на основі перевірки архівних матеріалів.

Поняття «коллабораційна діяльність» також прямо не зустрічаємо. Нормативно-правовий акт надав визначення такого поняття як «співпраця» в контексті коллабораціонізму. Це мала бути усвідомлена та таємна співпраця з оперативними органами чи слідчими органів безпеки держави в спосіб таємного інформатора чи помічника при оперативних заходах здобуття інформації. Крім того, в рішенні Конституційного Трибуналу від 11.10.1998 року був зазначений період, в ході якого може бути поновлене впровадження у справі, за якою винесене судове рішення. Такий підхід передбачав більшу соціальну та демократичну спрямованість державної системи права, адже конкретизував час протягом якого справа могла бути поновлена через відкриття нових обставин чи фактів, що не були відомі під час першого розгляду. Цей термін складав десять років на відміну від необмеженості часу, яка діяла до того та створювала стан постійного тиску на особу та обмежувала її свободу через додаткові можливості спекуляції на минулому особи. Така правова норма стала прикладом застосування принципу міжнародного права *pop bis in idem*, що покликана унеможливити повторне притягнення до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Ще однією надважливою складовою цього рішення був той факт, що навіть згода на співпрацю не вважалась достатньою підставою для звинувачення.

В якості доказової бази мали бути зібрані матеріали, що підтверджують здійснення конкретних дій на користь органів безпеки у формі акумуляції та передачі інформації. Підкреслювалось, що сама по собі робота в органах безпеки була елементом поточної життєдіяльності і не може визнаватись злочином. Це вкрай наочно демонструє диференційованість підходу, побудову розгляду справ на принципах виваженості з урахуванням історико-політичної ситуації, а також пріоритетності права особи на справедливість судового рішення та недопущення *quasi*-обвинувачувального вироку.

Схожа ситуація і у країнах історично відомого «Балтійського шляху», що поклав край окупаційній владі СРСР на території цих країн. Латвія, Литва та Естонія обрали вектор відновлення незалежності після розпаду СРСР та активного впровадження механізмів люстрації та адміністративної відповідальності для очищення державного апарату від осіб, що співпрацювали з радянськими спецслужбами. В усіх трьох країнах радянський період розглядався як незаконна окупація, а органи влади СРСР (зокрема Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) та Комітет державної безпеки (КДБ) — як інструменти та органи публічної влади цієї окупації. Будь-яка співпраця з цими органами *de facto* вважалась формою коллабораційної співпраці з окупаційним режимом. Так, наприклад, у Литві відповідний закон забороняє колишнім агентам КДБ займати публічні посади протягом 10 років після встановлення факту співпраці. Але відповідальність також перебувала тільки в полі адміністративних санкцій. Латвія також пройшла шлях від самодекларування та добровільне повідомлення про співпрацю з органами окупантів до розкриття архівів КДБ.

Естонія продемонстрували найбільш принциповий та ідеологічно послідовний підхід, в результаті якого була побудована ціла система, що ґрунтувалася на концепції правової спадкоємності. У 1991 році країна оголосила, що є правонаступницею не Естонської РСР, а незалежної Естонської Республіки, окупованої в 1940 році. Це був найважливіший крок, з якого випливало, що вся радянська влада на території Естонії після 1940 року була нелегітимною окупаційною адміністрацією. Як наслідок, будь-яка служба в органах цієї окупаційної адміністрації (включаючи КПРС, КДБ, радянську міліцію, навіть держпідприємства) могла розглядатися як коллабораційна діяльність з точки зору лояльності відновленій Естонській Республіці. Держава прямо називала радянські органи «окупаційними». Таким чином, співпраця з ними автоматично, за визначенням, була коллабораційною.

У післявоєнний період Франція застосовувала «національні деградації» — форму адміністративної санкції для коллаборантів, що полягала у втраті громадянських прав, включаючи заборону обіймати посади в державі, носити військову форму, бути вчителем, журналістом тощо. Після визволення Франції у 1944 р. країна зіткнулася з масовими випадками співпраці з нацистською окупаційною владою та урядом Віші. До речі, це було ще одним прикладом формулювання, яке використовували в якості юридичного синоніму для терміну «коллабораційна діяльність». Процес запровадження жорстких санкцій до осіб, які були визнані коллаборантами, трансформувався шляхом декількох етапів довжиною в 7 років до амністування. Перед тим, як біля тисячі осіб було помилувано, відбулось 170 тисяч судових процесів, винесено 120 тисяч вироків майже 5 тисяч з яких — смертельні. До того як президент Де Голь запровадив політику амністії понад 50 тисяч осіб були позбавлені цивільних прав.

На початку Консультативна асамблея видала два накази *Ordonnance du 26 août 1944 relative à l'organisation des juridictions de l'épuration, Ordonnance du 18 novembre 1944 relative à la répression des faits de collaboration*, які встановлювали відповідальність осіб,

які виявили по суті добру волю для співпраці з нацистським урядом: надавали допомогу Німеччині та її союзникам, створювали загрозу національній єдності, рівності та правам громадян Франції. До цієї категорії увійшли:

- члени урядів окупаційної влади
- керівники Міністерства пропаганди та Генерального комісаріату у справах євреїв
- члени колабораційних партій та організацій
- особи, публічно (усно чи письмово) висловлювала підтримку німецькій окупаційній політиці, схвалювала расизм чи тоталітарні доктрини.

Треба відмітити, що в ході розгляду таких справ, закон надавав звинувачуваним можливість для пом'якшення вироку та, навіть, виправдання у разі його участі або сприяння діяльності Обору.

Разом з тим, за колабораційну діяльність передбачалась санкція у вигляді заборони займатись певними видами діяльності та обіймати низку посад: в органах правосуддя, в галузі освіти, працювати в банківському або страховому секторі, очолювати засоби масової інформації. Крім того, такі особи позбавлялись права бути опікуном, виступати в якості свідка або присяжного в суді та, навіть, виходити до складу профспілок.

Упродовж наступного десятиліття прийнято щонайменше п'ять актів про амністію, що відновлювали громадянські права та зменшували покарання.

Аналіз зарубіжного та національного досвіду у сфері протидії колабораційній діяльності свідчить про багатогранність цього явища та необхідність комплексного правового реагування. Традиційно колабораціонізм розглядався виключно як кримінальний злочин, що ототожнювався із формою державної зради. Водночас сучасні виклики вимагають більш диференційованого підходу до відповідальності.

Європейський досвід доводить, що одним з інструментів стримування подібних проявів можуть виступати адміністративні санкції. Вони дозволяють обмежити доступ до публічної служби, зменшити ризики повторної участі у підривної діяльності та захистити інституційну безпеку держави тоді, коли наявних доказів недостатньо для кримінального переслідування. При цьому такі заходи не повинні підміняти собою кримінальну відповідальність, а радше доповнювати її у випадках меншої суспільної небезпеки скоєного.

Особливе значення має дотримання принципів верховенства права, індивідуалізації відповідальності та справедливого судового розгляду. Уникнення колективних покарань та надмірних обмежень забезпечує баланс між інтересами державної безпеки та правами людини. Приклади Польщі, країн Балтії та Франції демонструють різні моделі застосування адміністративних санкцій, які враховували як історичний контекст, так і соціальну потребу у відновленні довіри до державних інституцій.

У цьому сенсі для України актуальним є поєднання кримінально-правових механізмів із системою адміністративної відповідальності, що дозволить більш гнучко реагувати на прояви співпраці з окупаційною владою. Адміністративні санкції можуть стати дієвим елементом перехідного правосуддя та засобом захисту конституційних цінностей, водночас сприяючи формуванню справедливого суспільного порядку на постколлаборіаційних територіях.

Таким чином, у певних випадках застосування адміністративної відповідальності за колабораційну діяльність є не лише доречним, а й необхідним, оскільки забезпечує баланс між репресивними та превентивними функціями права, сприяє недопущенню повторних порушень і водночас зберігає гуманістичний характер державної правової політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2107-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 20. Ст. 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20#Text>
2. Бадида А.Ю. Колабораціонізм у Франції 1940-1944 років та його оцінки: чи можливі уроки для України? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Випуск 72, частина 1. С. 7-10
3. Білостоцький С.М., Ковальчук В.Б. Законодавство та практика люстрації в Республіці Польща: досвід для України. 2017. Публічне право 4(28). С.40-50
4. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми класифікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2(18). С. 95–117
5. Каліщук О. Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. 2023. Чис. 28 С108-113
6. Horne C. M. The Politics of Lustration in Poland, 1989-2006. *Communist and Post-Communist Studies*. 2017. Vol. 50. No. 1. P. 67–79.
7. Kodakonduse seadus: Eesti seadus Vastu võetud 19.01.1995 RT I 1995, 12, 122 jõustumine 01.04.1995. URL: <https://web.archive.org/web/20210602215221/https://www.riigiteataja.ee/akt/KodS?leiaKehtiv>